

КОМПОЗИТИ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Розглянуто найважливіші аспекти дослідження композитів в українській лінгвістиці, зокрема різні підходи до розуміння природи складних слів та способів їх утворення.

There were examined the most important aspects of composites researching in Ukrainian linguistics, moreover, different approaches to understanding of compound words nature and methods of their formation.

Композиція є одним із невичерпних джерел українського словотворення, збагачення лексичного фонду загальнонародної української мови. Композити широко вживалися і в першій літературно-писемній мові слов'ян – старослов'янській, і в давньоруській мові часів Київської Русі, і в староукраїнській літературній мові. У сучасній мовній практиці цей спосіб словотворення є найбільш активним після афіксації.

У вітчизняній лінгвістиці складні слова розглядалися (починаючи з 50-х років) у різних аспектах: досліджувалися питання походження іменників-композитів (М.Я. Плющ, С.П. Плющ, С.П. Самійленко, І.Й. Тараненко), словотвірна структура й семантика складних слів сучасної української мови (Н.Ф. Клименко), процеси утворення композитів як один зі способів формально-граматичної реалізації семантичної структури речення (К.Г. Городенська), складні терміни (М.П. Богуцька, А.А. Бурячок, Л.С. Гончаренко, В.С. Марченко, В.М. Овчаренко) тощо.

Термін **композит** (лат. *compositus* – складник, складений із частин) в українському мовознавстві використовується в широкому і вузькому розумінні. У першому випадку композити трактуються як складні слова, утворені з двох або кількох слів, основ чи коренів, об'єднаних в одну лексичну одиницю, яка набула формально-граматичних і семантичних ознак окремого слова¹; у другому – як складні слова, утворені основоскладанням. Саме в останньому зі значень термін **композит** найчастіше використовується в сучасному мовознавстві. У працях Є. Рудницького, І.І. Ковалика, В.М. Русанівського, Н.С. Родзевич, В.О. Горпинича та інших

утворення композитів тлумачиться як наслідок лексикалізації понять, виражених словосполученнями, яка супроводиться зміною форми (структури) та семантики одиниць, що є компонентами складного слова.

Термін **комползит** набув широкого вжитку в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття, хоча був відомим із 60-их років³. Дослідники констатували, що способом складання основ повнозначних слів складні слова утворюються переважно за допомогою сполучних голосних *о*, *е* (*є*), наприклад: *бурякорізка*, *сінокіс*, *землеустрій*, *водолаз*, *хвилеріз*, *сталевар*, *бронепізд*, *життєпис*, *краєзнавство*, *боєздатність*, *краєвид*. Деякі слова виникають шляхом безпосереднього поєднання твірних основ, інші – внаслідок сполучення відмінюваної форми одного слова з основою другого, наприклад: *стопкран*, *Миргород*, *трикутник*, *золототисячник*, *трьохсотліття*⁴. Твірні основи складного слова безпосередньо поєднуються тоді, коли: а) перша частина його є іменником чоловічого роду в називному відмінку однини з чистою основою на приголосний :*Ленінград*; б) перша частина складного слова є невідмінюваним іменником: *авіапорт*, *велозмагання*, *кінотеатр*, *фотовиставка*; в) першим словом у складному є прислівник: *швидкозшивач*, *гучномовець*. Відмінювана форма першого слова сполучається з основою другого в складному слові, якщо: а) перша частина є числівниковою формою називного відмінка *одно*, *сто*, *три*, *чотири* або родового на *-и*: *одноденний*, *сторіччя*, *трирічний*, *чотирикутник*, *шестиповерховий*, *десятимісячний*. За аналогією до першої частини *одно* вживається й форма *дво*, в якій голосний *о* виступає сполучним звуком: *дводенний*, *двозначний*; б) перша частина є числівником у родовому відмінку з закінченням *-ох* здебільшого перед голосним на початку другої частини: *двохатомний*, *чотирьохактний*; в) першою частиною є числівникова форма на *-а*: *сорокаріччя*, *півторамісячний*. Голосні [а] та [и], які завершують першу основу таких іменників (*авіа модель*, *екстравагантність*, *п'ятирічка*), виконують з'єднувальну функцію між приголосними у звуковій оболонці композита, хоч за сучасних граматичних норм вони не вважаються сполучними голосними⁵.

О.С. Шевчук виділила такі характерні ознаки основоскладання: поєднання основ (а не слів); наявність інтерфіксів; основа на приголосний приєднується до другого компонента за допомогою сполучних голосних (*працездатність*, *прапорносець*); основа на

голосний сполучається з другим компонентом без інтерфікса (*кінофільми*); основоскладання може супроводжуватися суфіксацією (*чорноморець, рідколісся, гуртожиток*)⁶.

Інакше визначила основні принципи (способи) словоскладання Н. С. Родзевич:

1) морфологічний – з'єднання слів (основ або коренів) у складне слово за допомогою сполучних голосних *о* або *е* (*брунькоцвіт, самохідка, бронейка*);

2) синтаксико-морфологічний – сполучення слів у складне слово, в основу будови якого покладено морфологічний принцип (компоненти з'єднані за допомогою голосного), а в основу змісту – синтаксичне словосполучення, яке, згодом переосмислившись та скоротившись, набуло форми складного слова і відповідно нового значення (*трудодень=трудовий день, першотравень=Перше травня*);

3) синтаксичний – сполучення компонентів складного слова у формі зв'язку дієслова з додатком (імперативний зворот). Такі складні слова і тепер зберігають живий синтаксичний зв'язок між компонентами. Найбільш типовим прикладом синтаксичного словоскладання в сучасній українській мові є слова, що утворилися зі сполучення дієслова в наказовій формі та іменника (*горицвіт, вертихвіст(ка), скалозуб, шибайголова*);

4) нейтральний – поєднання слів у складне слово шляхом їх співположення (рос. “соположение”) без звичайного граматичного оформлення. Сюди належать ті складні слова, компоненти яких формально самостійні, бо перебувають у співположенні (юкстапозиції) і жодних граматичних зв'язків між собою не мають (*мати-земля, завод-велетень*)⁷.

В основі кожного з наведених способів словоскладання лежать синтаксичні зв'язки компонентів. Це й дало підставу деяким дослідникам вважати, що основним принципом українського словоскладання є синтаксико-морфологічний⁸.

Способи творення складних слів, визначені Н.С. Родзевич, є дійсно характерними для української мови. Але нам здається, що перші два способи варто було б об'єднати в один, бо вони тісно пов'язані між собою, їх розрізнення є недоцільним. Синтаксичний спосіб словотворення Н. С. Родзевич розуміє занадто вузько, бо згадує лиш “імперативний зворот”. Різні типи зрощень чомусь випали з поля зору дослідниці.

У “Курсі сучасної української літературної мови” М.А. Жовтобрюха, Б.М. Кулика виділено два способи сполучення основ: сурядний, коли поєднуються рівноправні основи (*зубробізон, мовно-літературний, робітничо-селянський, темно-синій*) та підрядний, при якому одна основа синтаксично залежить від другої (*миловар, життєпис, вагоноремонтний, сизокрилий, густонаселений*)⁹. Автори розрізняють неускладнену суфіксами опорну основу й ускладнену (*зубробізон, чорноморець, повітроплавець*)¹⁰. Лексичні значення нових слів, утворених шляхом складання основ, не є механічною сумою значень тих основ, від яких ці слова утворені. Складне слово виражає нове поняття, яке відрізняється від кожного з понять, виражених окремим словом. Наприклад, складне слово *лісостеп* означає назву ландшафту, тобто загального виду території, вкритої впереміжку лісом і степом¹¹.

В.О. Горпинич основоскладанням вважає поєднання кількох основ у цілісну лексичну одиницю: *однозначний, перекотиполе, лісосуґа, лісостеп*. Він виділяє три різновиди основоскладання: а) утворення похідних слів на основі сурядного поєднання окремих слів: *лісостеп*; б) утворення похідних слів зі словосполучень: *сільське господарство – сільськогосподарський*; в) утворення похідних зі слів, які безпосередньо не поєднуються в словосполучення: *пароплав, фотоательє, паровоз*¹². За характером словотворчих засобів учений розрізняє основоскладання чисте, складно-суфіксальне та складно-суфіксально-префіксальне. При чистому основоскладанні похідна лексема утворюється від основи залежного компонента (з інтерфіксом або без нього) і самостійного слова: *водосховище, зерносховище, птахоферма, буряконасіння, лісослав*. Складно-суфіксальний спосіб полягає в тому, що процес поєднання основ супроводжується суфіксацією: *золоті погони – золотопогонник, стара віра – старовірство, чорні брови – чорнобривці*. Основоскладання може супроводжуватися й такими морфонологічними явищами, як інтерфікси й усічення: *пішохід* (від *ходити пішки* – обидві основи зазнали усікання, а їх поєднання відбулося за допомогою інтерфікса *-о-*), те саме у словах *водовоз, криголам* тощо¹³.

Дехто з дослідників, зокрема І.Г. Матвіяс, спосіб творення складних слів шляхом поєднання основ за допомогою інтерфіксів вважає теж словоскладанням. Він виділяє два типи складних слів, які утворені: а) зрощенням окремих частин словосполучення в одне

слово: *позаторік, трикутник*; б) зближенням елементів словосполучення: *хліб-сіль, часто-густо*¹⁴.

Значний внесок у вивчення композитів належить Н.Ф. Клименко, яка аргументовано довела, що 10% словникового складу мови становлять складні слова, більшість із яких утворено основоскладанням. На її думку, спершу виникло словоскладання, далі на його ґрунті сформувалось основоскладання, якому властивий більший ступінь зв'язку між компонентами¹⁵. Цей спосіб творення складних слів Н.Ф. Клименко називає “центром, навколо якого відбувається перехід слів чотирьох різновидів: простих, композитів, юкстапозитів, абрєвіатур”¹⁶. Композити в сучасній мові зазнають декомпозиції, бо за певними ознаками наближаються до простих афіксальних лексем: *злодій, злодіяка, злодіячити, злodyа, злodyжа*. Від юкстапозитів утворюються композити: *медик-хірург* → *медико-хірургічний*. Не засвідчено жодної абрєвіатури, утвореної від юкстапозитів. Від композита часто постають абрєвіатури, пор.: *машинно-тракторна станція* – *МТС*. Від абрєвіатури через основоскладання витворилися композити: *книгокульторг, політвіддєлец* та ін. Не існує нормативних юкстапозитів, безпосередньо мотивованих абрєвіатурами, що можна пояснити тісним зв'язком компонентів, поєднаних фонемами /o/, /e/, /u/¹⁶. Н.Ф. Клименко наголошує на тому, що композити утворюються не від будь-яких словосполучень, а лише від тих, “де є тісний зв'язок між його членами”¹⁷. Вона виділила вісім видів словосполучень, співвідносних із іменниками-композитами: дієслівно-іменникове: *книголюб, крутивус*; прикметниково-іменникове: *плосконіс, чорнокорінь*; числівниково-іменникове: *восьмирічка*; займенниково-іменникове: *всєвіт*; прислівниково-дієслівне: *легковір*; дієслівно-дієслівне: *жмикрут* (один лише приклад); прикметниково-прикметникове: *голодренець* (один лише приклад); іменниково-іменникове: *лавровишня, лісостеп*. Усі наведені різновиди композитів утворюються на основі елементарного порівняння або вказівки на поєднання двох різних явищ за схемою: “одно, як інше”, “і те, і інше”¹⁸.

Н.Ф. Клименко пояснює морфемну будову композитів синтаксичною природою їх мотивації. Композити мотивуються переважно двочленними словосполученнями, тому більшість із них має двокореневу структуру¹⁹. На основі порівняння ступенів афіксального перетворення композитів і простих слів Н.Ф. Клименко

прийшла до висновку, що основокладання стримує афіксальне розростання слова. Максимальна кількість ступенів словотворчого афіксального перетворення композитів представлена чотирма дериватами, пор.: *чари діяти* → *чародій* → *чародійний* → *чародійник* → *чародійницький*, тоді як простим словам властиве восьмиступеневе перетворення основи: *слід* → *слідити* → *дослідити* → *дослід* → *дослідний* → *дослідник* → *дослідниця* → *дослідницький*²⁰. Отже, на семантичну і словотвірну структуру впливають: а) особливості лексичної сполучуваності слів, актуалізованих у словосполученнях; б) тип лексичних значень (пряме, переносне, спеціальне, вільне, фразеологічне), співвідносних зі складними словами, що походять від морфологічно простих слів; в) якісний склад лексичної семантики слів, поєднуваних у словосполучення, наявність у ньому певних семантичних компонентів, здатних оцінювати предмет чи якість дії і внаслідок цього поєднуватися з іншими компонентами значення; г) характер номінативного значення компонентів словосполучення, їх предикативність чи означуваність²¹.

Особливістю композитів, як зазначає Н.Ф. Клименко, є наявність внутрішнього і зовнішнього синтаксису²².

Внутрішній синтаксис – це специфічний порядок розташування елементів, їх зв'язок, який ґрунтується на тому, що пояснювальний член словосполучення в композиті обов'язково виступає в препозиції, тобто ставиться перед тією основою, яку він пояснює: *чорні брови – чорнобривий*.

Зовнішній синтаксис визначається зв'язком лексем у реченні. Якщо композит виражений іменником, то в реченні він виступає підметом (*лісоруб поспішає*), може мати означення-прикметник (*сворий лісоруб*) і може виражати суб'єктні відношення в словосполученні (*сокира лісоруба*).

Отже, у працях Н.Ф. Клименко розглянуто питання словотвірної структури складних слів, словотвірного значення, складні слова у зв'язку з виділенням комплексних одиниць словотворення, синтагматичні й парадигматичні властивості композитів. Синтагматичні властивості складного слова, на думку Н.Ф. Клименко, виявляються в особливостях внутрішньої співвіднесеності композитів, парадигматичні – у здатності породжувати структурну єдність, що називається словотвірним гніздом. Авторка виділила, враховуючи будову твірних словосполучень, численні типи складних слів, з'ясувала своєрідність

творення композитів різних частин мови, визначила словотвірні можливості складних слів кожної частини мови, виокремила в семантиці досліджуваних одиниць оцінні, модальні, емотивні елементи, а також чинники, що впливають на організацію семантичної та словотвірної структури складних слів²³.

Розглянуті вище підходи до вивчення композитів в українському мовознавстві ґрунтуються на мотивації складних слів словосполученнями. К.Г.Городенська запропонувала принципово нові синтаксичні засади розуміння природи композитів. Вона витлумачила процес творення складних слів “як формально-граматичну реалізацію семантичної структури речення”²⁴. Авторка встановила, що складні іменники української мови є формально-граматичним втіленням семантичної структури одного чи двох елементарних речень. Переважна більшість таких іменників корелює з трикомпонентними семантично елементарними реченнями, серед яких виділено такі різновиди предикатно-аргументних структур речення, як:

1. П (дія) + А об. + А діяч (де об. – об’єкт: *дроворуб, солекоп, льодоруб, вантажоодержувач, верстатобудівник*);

2. П (дія) + А рез. + А діяч (де рез. – результатив: *каучуконос, ефіронос, медонос, цукронос, пухонос*);

3. П (дія) + А об. + А знар. (де знар. – знаряддя: *водочерпалка, бурякопідйомник, снігоприбирач, трубоукладач, нафтовоз, склоріз, землесос*);

4. П (дія) + А об. + А лок. (де лок. – локатив: *клеєварня, мукомельня, водосховище*);

5. П (дія) + А рез. + А лок. (*вівцеферма, свинорадгосп*)²⁵.

Отже, в українському мовознавстві сформувалися різні підходи до вивчення композитів, розуміння їх природи, визначення обсягу поняття, позначуваного цим терміном, а також до розмежування основоскладання та словоскладання як двох різновидів способу складання. Така різноманітність наукових підходів зумовлена багатоаспектністю самого об’єкта дослідження, що є відображенням одного з наслідків складного процесу людського мислення.

¹Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – С. 259; ²Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 4; Сучасна українська

літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К., 2000. – С. 158; ³Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1957. – С. 81; ⁴Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. – К., 1989. – С. 103; Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1971. – С. 87; Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. – К., 1987. – С. 122; Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1965. – С. 196; Сучасна українська літературна мова / За ред. П.С. Дудика. – К., 1987. – С. 198; Шевчук О.С. Аналіз творення слів під час вивчення частин мови // Українська мова і література в школі. – 1982. – №9. – С. 30; ⁵Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 196; ⁶Шевчук О.С. Знач. праця. – С. 31; ⁷Родзевич Н.С. Про будову складних слів у сучасній українській мові // Українська мова в школі. – 1952. – №6. – С. 12; ⁸Там само. – С. 18; ⁹Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 276; ¹⁰Там само. – С. 242; ¹¹Там само. – С. 96; ¹²Горпинич В.О. Знач. праця. – С. 89; ¹³Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. – К., 1999. – С. 128-129; ¹⁴Матвіяс І.Г. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія. – К., 1962. – С. 11-12; ¹⁵Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 31; ¹⁶Клименко Н.Ф. Словоскладання. Абревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 316; ¹⁷Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 85; ¹⁸Там само. – С. 72-73; ¹⁹Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 232; ²⁰Клименко Н.Ф. Словоскладання. Абревіація // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 317; ²¹Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – С. 244; ²²Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 89; ²³Там само. – С. 96; ²⁴Городенська К.Г. Префіксально-суфіксальний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 27-34; ²⁵Там само. – С. 28-33.

І.М.Сарікова, асп.

ФОРМИ РОДОВОГО ВІДМІНКА У ПАМ'ЯТКАХ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХУІІ – ХУІІІ СТ.

У статті на матеріалі актів і документів др. пол. ХУІІ – ХУІІІ ст., що походять із Середньої Наддніпрянищини, досліджується морфологічна парадигма прикметника род. відмінка. Визначаються відмінності між нормою і діалектом у